

राज्याची निर्मिती व लोकसंख्या यांच्यातील बदलता सहसंबंध : एक राज्यशास्त्रीय विश्लेषण.

बाबासाहेब सखाराम तोंडे

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग
रा.ब. नारायणराव बोरावके महाविद्यालय
श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर

सारांश (Abstract)

राज्याची उत्पत्ती ही मानवी जीवनाच्या स्थैर्यासाठी आणि विकासासाठी झालेली आहे. राज्य निर्माण झाले नसते तर माणूस कोणत्याही प्रकारचे नागरी किंवा सामाजिक जीवन जगू शकला नसता. अशा या अनिवार्य राज्याची निर्मिती ज्या प्रमुख चार घटकांच्या आधारे झाली त्यातील प्रथम घटक लोकसंख्या हा आहे. लोकसंख्याशिवाय कोणतेही राज्य अस्तित्वात येऊ शकत नाही. मात्र राज्याच्या विकासासाठी व स्थैर्यासाठी नेमकी किती लोकसंख्या असावी याबाबत राजकीय विचारवंतांमध्ये एकवाक्यता नाही. प्राचीन काळी पाच ते दहा हजार दरम्यान राज्याची लोकसंख्या असावी असा रूढ झालेला मतप्रवाह किंवा विचारवंतांचा दृष्टीकोन आणि आधुनिक काळात शंभर ते दीडशे कोटी पर्यंत लोकसंख्या असलेल्या राष्ट्रांचे प्रभावी अस्तित्त्व, हा लोकसंख्या विषयक स्विकारलेला बदल व त्याबदलाची अपरिहार्यता सदरील शोध निबंधाच्या माध्यमातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना

आधुनिक जगात राष्ट्र-राज्य पध्दती अस्तित्वात आली आहे व ती प्रचलीत झाली आहे. प्रत्येक राष्ट्र सार्वभौमत्वाच्या आधारे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपला ठसा उमटवण्याचा व प्रभाव वाढवण्याचा प्रयत्न करत आहे व त्यामाध्यमातून जागतिक व्यवस्था निर्माण झालेली आहे. ही जागतिक व्यवस्था प्रत्येक राष्ट्रासाठी सहअस्तित्त्व , व परस्पर संबंध यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरलेली आहे.

मात्र आधुनिक काळात विकसीत पावलेल्या या राष्ट्र-राज्य संकल्पनेची सुरुवात कधी झाली, कोणी केली, व कशी झाली या बाबत कोणत्याही विचारवंतांमध्ये एकवाक्यता नाही मात्र राज्यांची निर्मिती ही मानवनिर्मित असून माणसांनी आपल्या विकासासाठी राज्य निर्माण केले आहे.असा मत प्रवाह अनेक विचारवंतांनी मांडला. याबाबत थॉमस हॉब्स, जॉन लॉक आणि जीन जॅक्स रूसो या विचारवंतांनी राज्यनिर्मितीसाठी मांडलेला सामाजिक कराराचा सिध्दांत हे राज्याच्या निर्मितीविषयी व्यवहारीक पातळीवर स्पष्टीकरण करतांना दिसतात व त्याचा पुरस्कार इतर काही विचारवंत करताना दिसतात. राज्य हे मानवी विकासासाठी निर्माण झाले आहे व त्या माध्यमातून मानवी विकास होत आहे हे खरेच आहे परंतु राज्याची निर्मिती करण्यासाठी काही घटक अनिवार्य असतात त्यांच्या शिवाय कोणत्याही समाजाला किंवा भूभागाला राज्य म्हणता येत नाही. प्रो. गार्नर यांनी राज्याचे प्रमुख चारघटक सांगितले आहेत ते म्हणजे लोकसंख्या, भूप्रदेश, सरकार आणि सार्वभौमत्व हे होय – हे चारही घटक एकत्रित असल्याशिवाय राज्य ही संकल्पना पूर्ण होऊ शकत नाही.

लोकसंख्या किंवा लोक समुदाय ह्या घटकाला राज्य ह्या संकल्पनेत असलेले मध्यवर्ती स्थान हे राज्याच्या पुढील व्याख्यांवरून स्पष्ट होते.

वुड्रो विल्सन :- एका निश्चित भूप्रदेशात कायद्याच्या निर्मितीसाठी संघटीत झालेला जनसमूह म्हणजे राज्य होय.

ब्लंटश्ली :- राज्यसंस्था म्हणजे विशिष्ट भूप्रदेशावर राजकीय दृष्ट्या सुसंघटीत झालेला जनसमुदाय होय.

ऑरिस्टॉल :- राज्य म्हणजे अनेक कुटुंबे व खेडी मिळून निर्माण झालेला संपूर्ण आणि स्वयंपूर्ण जीवन हेच सुखी व प्रतिष्ठीत जीवन असे ध्येय असलेला संघ होय.

राज्याच्या केलेल्या वरील व्याख्यांवरून लोकसंख्या किंवा जनसमूह ह्या घटकाची अनिवार्यता राज्याच्या अस्तित्वासाठी स्पष्टपणे दिसून येते. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये राज्याच्या निर्मितीमध्ये लोकसंख्या या घटकाचा संबंध कशा पध्दतीने बदलत आला आहे याचे विश्लेषण करण्याचा हेतू आहे.

राज्याच्या लोकसंख्ये बाबतचे प्राचीन विचार

प्राचीन काळातील विचारवंतांनी राज्याबाबत व राज्याच्या लोकसंख्येबाबत विचार मांडलेले आहेत. त्यात प्रामुख्याने प्लेटो आणि अॅरिस्टॉटल या दोन विचारवंतांच्या विचारांचा उल्लेख केला जातो. त्यांनी मांडलेला लोकसंख्येबाबतचा व इतर संकल्पनांबाबतचा पुनरुच्चार राज्यशास्त्रीय व इतर सामाजिक शास्त्रांमधील अनेक विचारवंतांनी केलेला दिसून येतो.

अ.क्र.	राष्ट्र	लोकसंख्या	कालखंड
१	प्लेटो प्रणित आदर्श राज्य	५०४०	इ.स.पूर्व ४२७—३४७
२	अॅरिस्टॉटल प्रणित आदर्श राज्य	१०,०००	इ.स. पूर्व ३८४—३२२

प्लेटोचे राज्याच्या लोकसंख्येबाबतचे विचार :-

इ.स.पूर्व ४२७ ते ३४७ या कालखंडात प्लेटो हा राजकीय विचारवंत होऊन गेला त्याने आदर्श राज्याची कल्पना ही तत्कालीन राज्यपध्दतीमधील दोषांचे व उणिवांचे निवारण करण्यासाठी मांडली होती. आदर्श राज्याबाबत विचार मांडतांना तो म्हणतो की राज्याची लोकसंख्या ही ५०४० ऐवढी असावी तसेच या सर्व लोकांना प्रत्यक्ष राज्यकारभारात सहभागी होण्याची तो व्यवस्था करतो. तसेच ५०४० ही लोकसंख्या पुरेशी असून ती आणखी कार्यक्षम बनवण्यासाठी त्याने दिर्घकालीन शिक्षणाची म्हणजेच वयाच्या ५० वर्षांपर्यंतची व्यवस्था केलेली दिसून येते.

प्लेटोने राज्याची सांगितलेली लोकसंख्या गणात्मकरीत्या श्रेष्ठ ठरण्यासाठी त्याने आदर्श राज्याच्या संकल्पनेत अनेक पध्दती व तत्वांचा स्विकार केल्याचे दिसून येते.

येथे लोकसंख्येबाबत विचार करताना आपणास असे दिसून येते की फक्त ५०४० ऐवढी लोकसंख्या म्हणजेच एक राज्य कसे असू शकेल मात्र तत्कालीन ग्रीक नगर राज्यांच्या पध्दतीनुसार छोट्या-छोट्या राज्यांचा पुरस्कार केला जात होता म्हणून ही लोकसंख्या प्लेटोने कमी सांगितली होती असे म्हणता येईल कदाचित त्याकाळातील वैज्ञानिक किंवा इतर साधनांचा आभाव याचाही परिणाम लोकसंख्या निर्मितीवर पडलेला असेल म्हणजेच भुप्रदेश ऐवढा असावा की राजाला त्यात सहजपणे भ्रमंती करता यावी व त्या भूपद्रशावर उदरनिर्वाह भागेल एवढी त्या राज्याची लोकसंख्या असावी असा विचार प्लेटोने मांडलेला दिसून येतो.

अॅरिस्टॉटलचे राज्याच्या लोकसंख्येबाबतचे विचार :-

इ.स.पूर्व ३८४—३२२ या काळात प्लेटो प्रमाणे अॅरिस्टॉटलने राज्याच्या लोकसंख्येबाबत विचार मांडले आहेत. त्याने प्लेटो प्रमाणे निश्चित आकडा सांगितला नसला तरी तो म्हणतो की राज्याची लोकसंख्या ही १०,००० या दरम्यान असावी. आदर्श राज्यासाठी व त्याच्या उत्तम राज्यकारभारासाठी लोकसंख्या मर्यादीत असावी असाच त्याचा विचार होता. त्याच्या मते राज्य स्वयंपूर्ण हाऊ शकेल ऐवढी लोकसंख्या मोठी असावी तर शासनव्यवस्था योग्य रीतीने चालवता येईल ऐवढी लोकसंख्या कमी असावी मोठ्या लोकसंख्येच्या राज्यात गुंतागुंतीचे प्रश्न निर्माण होतात व प्रशासकीय कार्याच्या दृष्टीने ते ऐकमेकांना ओळखू शकत नाहीत असा त्याचा विचार होता. अॅरिस्टॉटलने लोकसंख्येबाबत असाही विचार मांडला आहे की, लोकसंख्येचे नियम करण्याचा अधिकार राज्याला असावा. राज्याने आवश्यक ते कायदे व नियमन करून लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवावे तसेच अशा कमी लोकसंख्येचे राज्य हे समुद्रकिनारीच्या भुप्रदेशावर वसवावे जेणेकरून व्यापार व दळणवळण सोयीस्कर होईल असे तो म्हणतो.

प्लेटोच्या विचाराच्या तुलनेत अॅरिस्टॉटलने सांगितलेली राज्याची लोकसंख्या जवळपास दुप्पटीने जास्त आहे मात्र आजच्या दृष्टीकोनातून त्याकडे पाहिले तर दोन्ही विचारवंतांनी सांगितलेली राज्याची लोकसंख्या खुपच कमी वाटते.

कमी लोकसंख्या समर्थनाची कारणे —

प्राचीन कालखंडात राज्याची लोकसंख्या खुप मर्यादीत असावी या विचाराचे समर्थन करण्यामागे प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे होती.

१. कमी लोकसंख्या असल्यामुळे राज्यकर्त्यांना संपुर्ण जनतेवर थेट नियंत्रण ठेवता येत होते.
२. प्रत्येक नागरीकांस राज्यकारभारात सहभागी होण्याची प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष संधी देता येत होती.

३. कमी लोकसंख्येमुळे सर्वांचा विकास करणे राज्यकर्त्यांना शक्य होत होते.
४. कमी लोकसंख्या असल्याने त्यांचा नैतिक व आत्मिक विकास करणे राज्याला सहज शक्य होत होते.
५. दळणवळनाचा व इतर साधनांचा अभाव असल्याने मोठया लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवणे, शासन करणे, व तत्कालीन योजनांचा लाभ सर्वांना उपलब्ध करून देणे शक्य नसल्याने प्राचीन काळा राज्याची लोकसंख्या कमी असावी असा मतप्रवाह निर्माण झाला होता. सदयस्थितीत त्या मतप्रवाहाकडे पाहिल्यास अयोग्य व असमर्थनीय वाटू शकतो.

राज्याच्या लोकसंख्येबाबतचे आधुनिक विचार :-

आधुनिक काळातील राज्यांच्या लोकसंख्येकडे लक्ष वेधल्यास स्पष्टपणे दिसून येते की लोकसंख्येबाबतचे प्राचिन विचार आजच्या परिस्थितीत अव्यवहार्य व चुकीचे वाटतात आधुनिक काळात अनेक राज्यांची (राष्ट्रांची) लोकसंख्या हेच त्यांच्या प्रगतिचे व विकासाचे द्योतक मानले जात आहे. देशातील उपलब्ध लोकसंख्येच्या जोरावर व श्रमावर अनेक राष्ट्रांनी विकास साध्य केला आहे भूप्रदेश व लोकसंख्या याविषयी प्राचिन काळाप्रमाणे आता कोणतेही राज्य विचार करताना दिसत नाही कारण कमी भूप्रदेश किंवा कमी लोकसंख्या म्हणजे असुरक्षितता व परावलंबीत्व याचाच अविष्कार आहे असे समजले जात आहे. आज जगातील विविध राष्ट्रांची लोकसंख्या पाहिल्यास असे दिसून येते की लोकसंख्या हा घटक विकासातील अडथळा नसून ते विकासाचे साधन आहे.

राज्यातील लोकसंख्येबाबत आधुनिक काळात बदलेला दृष्टीकोन पुढील तक्त्यावरून स्पष्टपणे दिसून येईल.

अ.क्र.	राष्ट्राचे नाव	लोकसंख्या (कोटी)	कालावधी
१	चीन	१३८.२३	जुलै २०१६
२	भारत	१३२.२६	जुलै २०१६
३	अमेरिका	३२.४१	जुलै २०१६
४	इंडोनेशिया	२६.०५	जुलै २०१६
५	ब्राझिल	२०.९५	जुलै २०१६
६	पाकिस्तान	१९.२८	जुलै २०१६
७	नायजेरिया	१८.६९	जुलै २०१६
८	बांगलादेश	१६.२९	जुलै २०१६
९	रशिया	१४.३४	जुलै २०१६
१०	मॅक्सिको	१२.८६	जुलै २०१६

स्रोत - विकीपिडीया

वरील तक्त्यानुसार असे म्हणता येते की, जगातील प्रमुख १० राष्ट्रे हयांची लोकसंख्या १२ कोटी ते १३८ कोटी या दरम्यान आहे याचा अर्थ आधुनिक काळात लोकसंख्या हया घटकाकडे विकासाची साधनसामुग्री या दृष्टीने पाहिले जात आहे. एक मात्र निश्चित आहे की चीन व भारत या राष्ट्रांची लोकसंख्या ही मर्यादा ओलांडून पुढे गेली आहे. ज्याचा परिणाम असा होत आहे की सदरील राष्ट्रांमध्ये लोकसंख्या हा घटक विकास प्रक्रियेतील अडथळा बनत चालला आहे. ही बाब वेळीच लक्षात घेऊन या दोन्ही देशांनी लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवण्याच्या दृष्टीकोनातून उपाययोजना सुरू केल्या आहेत आणि त्याला यश मिळत आहे. या दोन राष्ट्रांचा अपवाद सोडता बाकी जगातील इतर राष्ट्रांना लोकसंख्या हा घटक गतिरोधक नसून राष्ट्रप्रगतीसाठी हातभार लावताना दिसतो आहे.

लोकसंख्येची गुणात्मकता व राष्ट्रप्रगती :-

एखाद्या राष्ट्राची लोकसंख्या किती असावी या बाबत कोणतेही ठोस विधान करता येत नसले तरी ती लोकसंख्या त्या देशाच्या भूप्रदेशाशी समतुलीत असावी हे मान्य करता येते मात्र या बरोबरच हा विचार सुध्दा विचारवंत मांडतात की लोकसंख्या किती आहे याला जसे महत्व आहे तसेच महत्व लोकसंख्या कशी आहे याला सुध्दा आहे आधुनिक काळात तर लोकसंख्या गुणात्मक दृष्ट्या कशी आहे याचाच थेट संबंध राष्ट्रविकासाशी जोडला जात आहे.

लोकसंख्येची गुणवैशिष्ट्ये :-

राष्ट्रविकासासाठी व मानवी विकासासाठी राज्यातील लोकांमध्ये प्रामुख्याने पुढील प्रमुख गुण असावेत असा आग्रह धरला जातो.

१. लोक चरित्र्यसंपन्न असावेत.
२. सामूहिक प्रगती, राष्ट्रप्रगती, राष्ट्रभक्ती या तत्वांना महत्त्व देणारे असावेत
३. कर्तव्यदक्ष, धाडसी, शूर अशी त्यांची ओळख असावी.
४. परस्पर प्रेम, परोपकार, दानशूरता, आदरभाव, व्यवहारीकता त्यांच्यात असावी.
५. ते भिन्ने, दुबळे, संधिसाधु, स्वार्थी, कपटी, धोकेबाज, आळशी अशा नकारात्मक प्रवृत्तीचे नसावेत म्हणजेच राष्ट्रविकास हा लोकसंख्या कमी किंवा जास्त याप्रमाणे लोकसंख्येची गुणवैशिष्ट्ये यांच्याशी जोडलेले असते.

लोकसंख्या आणि न्यायाचे वाटप :-

राज्याची धोरणे निर्माण करताना त्या राज्यातील लोकसंख्या विचारात घ्यावीच लागते. राष्ट्राची साधनसंपत्ती मोठी असेल तर ती सर्व लोकांपर्यंत पोहचू शकेल मात्र साधनसंपत्तीचा तुटवडा असेल तर प्रत्येक व्यक्तीला त्याचा लाभ मिळणार नाही. हा लाभ मिळवण्यासाठी लोकांमध्ये स्पर्धा निर्माण होऊ शकते. राज्याकडून निर्माण केल्या जाणाऱ्या विविध योजना सर्व गरजू लोकांपर्यंत पोहोचवण्याची व्यवस्था राजकीय यंत्रनेने करणे अपेक्षित असते आणि लोकसंख्या मर्यादीत असल्यास ते शक्य होते मात्र लोकसंख्या अनियंत्रित किंवा विस्फोटक बनणे हे सर्व राजकीय धोरणांवर नकारात्मक परिणाम करणारे असते. राज्याने निर्माण केलेले कोणतेही धोरण सार्वत्रिक बनू शकत नाही याचा ताण व्यवस्थेवर पडतो, दारिद्र्य, बेकारी, भ्रष्टाचार अशा गोष्टींचा अतिरेक बनतो आणि राष्ट्राला खुप मोठी उर्जा अशा नकारात्मक गोष्टींचा पायबंद करण्यासाठी खर्च करावी लागते. राष्ट्रातील प्रत्येक व्यक्तीला सुरक्षित नागरी जीवन उपलब्ध करून देण्यासाठी राष्ट्रसुध्दा तेवढे संपन्न असणे अपेक्षित असते अर्थात लोकसंख्या प्रमाणात असेल तर दरडोई उत्पन्न वाढलेले असेल व सर्वांना संसाधन संपत्तीचा योग्य वाटा मिळू शकेल. मात्र अनिर्बंध व वाढीव लोकसंख्या असेल तर लाभार्थीची संख्या कमी आणि उपेक्षितांची संख्या जास्त असे प्रत्येक योजनेच्या अंती चित्र दिसेल. म्हणून राष्ट्राकडून मिळणारा न्याय किंवा राष्ट्राकडून होणारे न्यायाचे वाटप हे लोकसंख्या या घटकाला अनुसरून निश्चित होत असते.

समारोप :-

लोकसंख्या हा राज्याचा अनिवार्य घटक असून कोणत्या राष्ट्रात किती लोकसंख्या असावी याबाबत कोणत्याही विचारवंतांमध्ये किंवा समाजामध्ये एकवाक्यता नाही प्लेटो व अरिस्टॉटल या प्राचिन राजकीय विचारवंतांनी सांगितलेली लोकसंख्या आजच्या दृष्टीने अव्यवहार्य आहे व खुप कमी आहे. तसेच आधुनिक राष्ट्रांमधील चीन व भारत यांची लोकसंख्या ही अतिरेकी व जास्तीची आहे. लोकसंख्या किती आहे याप्रमाणेच ती कशी आहे या दृष्टीकोनातून लोकसंख्येकडे पाहता येते, सकारात्मक वृत्ती व कर्तव्यदक्ष नागरिक राष्ट्राची प्रगती निश्चितच करतात. मात्र वाढीव किंवा जास्तीची लोकसंख्याही राजकीय व्यवस्थेवर ताण निर्माण करते यामुळे एखाद्या राष्ट्राचा भुप्रदेश किती आहे, तेथील साधनसंपत्ती कशी आहे नैसर्गिक घटक कसे आहेत लोकांच्या गरजांची पूर्तता करण्याची क्षमता भौतिक परिस्थिती आहे का, या व अशा इतर घटकांचा विचार करून लोकसंख्या व किती असणे योग्य आहे याबाबत समतोल विचार मांडता येतो.

संदर्भग्रंथ :-

1. चव्हाण शंकर, २०१२, राजकीय संकल्पना आणि विचारप्रणाली, प्रतिमा पब्लिकेशन्स, पुणे,
2. काणे प.सि., राजकीय सिध्दांत आणि राजकीय विचार, पिंपळापूर प्रकाशन, नागपूर.
3. भोसले शांताराम, राजकीय संकल्पना:सिध्दांत आणि संस्था, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर
4. दाते सुनील व ढोबळे रमेश, १९९७, प्रमुख राजकीय विचारप्रणाली, विद्याबुक्स, औरंगाबाद
5. तडकलकर नंदिनी व कस्तुरे प्रभावती, २००१, राजकीय सिध्दांत
6. भोळे भा.ल., २००२, राजकीय सिध्दांत आणि विश्लेषण, पिंपळापूर प्रकाशन, नागपूर
7. Bhargava Rajeev & Acharya Ashok, 2008 Political Theory : An Introduction, Pearson Longman.